

ТРИВОЖНІСТЬ У ПІДЛІТКІВ – АКЦЕНТУАНТІВ

У статті представлені результати емпіричного дослідження особливостей тривожності підлітків – представників різних типів акцентуацій. Встановлено відповідність між специфікою тривожності та певними типами акцентуацій.

Ключові слова: тривожність, підлітки, акцентуація, типи акцентуацій.

Проблема тривожності не втрачає актуальності в сучасному суспільстві та продовжує активно обговорюватись у вітчизняній і зарубіжній психологічній літературі (О.І.Захаров, Н.Г.Гаранян, Г.М.Прихожан, Ч.Д.Спілбергер, Л.М.Собчик, Ю.Л.Ханін, А.Б.Холмогорова та ін.). З одного боку, підкреслюється, що адекватний рівень тривожності грає важливу роль в емоційно-вольовій регуляції і в цілому є істотним внутрішнім чинником, що зумовлює формування адаптивного ресурсу зрілої особистості. З іншого боку, більшість авторів відзначають, що саме з високим рівнем тривожності пов'язані труднощі соціально-психологічної адаптації. Вона є частим симптомом неврозів і інших захворювань або пусковим механізмом розладу емоційної сфери особистості (Н.Г.Гаранян, Р.Герріг, Ф.Зімбардо, О.І.Захаров, Г.М.Прихожан, А.Б.Холмогорова та ін.). У той же час саме підвищену тривожність сучасні автори розглядають як одну з типових особливостей емоційної сфери підлітків (Л.В.Бороздіна, В.Й.Гарбузов, Н.О.Дуднікова, О.І.Захаров, О.О.Залученова, В.Г.Казанская, Ф.Кендалл, Г.М.Прихожан та ін.), пов'язуючи її переживання з різними властивостями особистості, серед яких найважливіше місце посідають акцентуації характеру.

За визначенням А.С.Личко, акцентуації характеру являються крайніми варіантами норми, при яких одна або декілька рис характеру виражені так сильно, що накладають відбиток на весь психічний устрій особистості [4].

Аналіз психологічних досліджень дозволив припустити, що, незважаючи на те, що невід'ємною рисою більшості акцентуантів є підвищена тривожність (К.Леонгард, Н.В.Дуднікова та ін.), структура тривожності у представників різних типів акцентуацій розрізняється.

У даному повідомленні представлені результати емпіричного вивчення особливостей тривожності у підлітків - акцентуантів.

Дослідження проводилось на базі гімназії № 2 м. Одеси. Вибірку склали 65 підлітків у віці 14 – 16 років.

Для діагностики типів акцентуацій був використаний тест-опитувальник Х.Шмішека [6]. Теоретичною основою опитувальника є концепція «акцентуованих осіб» К.Леонгарда, який вважав, що властиві особистості риси можуть бути розділені на основні і додаткові. За його допомогою виявляються наступні типи акцентуацій: демонстративний (Д), педантичний (П), застрягаючий (З), збудливий (Зб), гіпертимічний (Г), дистимічний (Дс), циклотимічний (Ц), афективно-екзальтований (Е), тривожний (Т), емотивний (Ем). В характеристиках типів, наданих К.Леонгардом, ми зустрічаємо вказівки на характерні особливості проявів тривожності у представників різних типів акцентуацій [4]. Опитувальник розрахований на дорослих осіб, але успішно застосовується й на підлітках 14-16 років [6].

Для дослідження тривожності була застосована методика «Шкала особистісної тривожності учнів 10-16 років» Г.М.Прихожан [7]. Достоїнствами даної методики є те, що, по-перше, вона дозволяє виділити області дійсності, що викликають тривогу, і, по-друге, у меншій мірі залежить від умінь школярів розпізнавати свої переживання, відчуття, тобто від розвиненості інтроспективної здібності і наявності певного словника переживань. Шкали методики: загальна тривожність (ЗТ), шкільна тривожність (ШТ), самооціночна тривожність (СТ), міжособистісна тривожність (МТ), магічна тривожність (МгТ).

Першим завданням нашого дослідження було встановлення зв'язків між двома рядами показників: показниками акцентуованих рис та показниками тривожності підлітків. З метою вирішення цього завдання був проведений кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнту здобутку моментів Пірсона (Р), який розраховувався за допомогою програми SPSS 13.0 for Microsoft Windows.

Перший ряд показників представлений показниками акцентуованих рис: гіпертимічної (Г), застрягаючої (З), афективно-екзальтованої (Е), педантичної (П), тривожної (Т), циклотимічної (Ц), збудливої (Зб), демонстративної (Д), дистимічної (Дс), емотивної (Ем). Другий ряд показників представлений показниками тривожності: шкільної (ШТ); самооціночної (СТ); міжособистісної (МТ); магічної (МгТ) та загальної тривожності (ЗТ).

Кореляційний аналіз виявив, що показники гіпертимічної акцентуації від'ємно на рівні тенденції корелюють з показниками шкільної (ШТ), самооціночної (СТ), міжособистісної тривожності (МТ) та загальним показником тривожності (ЗТ). Показник застрягаючої акцентуації також на рівні тенденції додатне корелює з показником міжособистісної тривожності (МТ). Показник емотивної акцентуації додатне значуще корелює зі всіма показниками тривожності, а саме: шкільної (ШТ) ($p < 0,05$), самооціночної (СТ) ($p < 0,01$), міжособистісної (Мт) ($p < 0,01$), магічної (МгТ) ($p < 0,05$) та загальним показником тривожності (ЗТ) ($p < 0,01$). Показник педантичної акцентуації додатне корелює з показниками самооціночної (СТ), міжособистісної (МТ), магічної (МгТ) ($p < 0,05$) тривожності та загальним показником тривожності (ЗТ).

($p < 0,05$). Показник тривожної акцентуації додатне корелює з показниками шкільної (ШТ), самооціночної (СТ) ($p < 0,05$), магічної (МгТ) ($p < 0,05$) тривожності та загальним показником тривожності (ЗТ) ($p < 0,05$). Показник циклотимічної акцентуації додатне корелює зі всіма показниками тривожності, а саме: шкільної (ШТ) ($p < 0,05$), самооціночної (СТ), міжособистісної (МТ), магічної (МгТ) ($p < 0,05$) та загальним показником тривожності (ЗТ) ($p < 0,05$). Показник збудливої акцентуації додатне корелює з показником шкільної (ШТ) на рівні тенденції. Показник демонстративної акцентуації додатне на рівні тенденції корелює з показником шкільної тривожності (ШТ), додатне значуще з показником міжособистісної тривожності (МТ) ($p < 0,01$) та загальним показником тривожності (ЗТ) ($p < 0,05$). Показник дистимної акцентуації від'ємно на рівні тенденції корелює з показником міжособистісної (МТ) тривожності. Показник екзальтованої акцентуації додатне значуще корелює з показниками самооціночної (СТ) ($p < 0,05$), міжособистісної тривожності (МТ) ($p < 0,05$) та загальним показником тривожності (ЗТ) ($p < 0,05$).

Таким чином, в результаті кореляційного аналізу було виявлено, що між показниками акцентуованих рис та показниками тривожності існують додатні та від'ємні значущі кореляційні зв'язки, що підтверджує існуючі у літературі відомості про взаємозв'язок даних психологічних феноменів.

Наступним завданням нашого дослідження було угруповання досліджуваних підлітків за типами акцентуацій. Аналіз даних, отриманих за опитувальником Х. Шмішека, дозволив зробити висновок про наявність акцентуацій у 100 % підлітків у нашій вибірці. Найбільш чисельними виявилися гіпертимічний, емотивний, циклотимічний, педантичний та демонстративний типи акцентуацій, що дозволило нам утворити 5 груп досліджуваних, а саме: 1) підлітки – представники гіпертимічного (Г) типу; 2) підлітки – представники емотивного (Е) типу; 3) підлітки – представники циклотимічного (Ц) типу; 4) підлітки – представники педантичного (П) типу; 5) підлітки – представники демонстративного (Д) типу.

Основним завданням нашого дослідження стало вивчення специфіки тривожності в кожній з виділених груп підлітків – акцентуантів. Особливості тривожності у підлітків – акцентуантів вивчалися за допомогою методу «профілів».

На рисунку представлені профілі тривожності підлітків з різними типами акцентуацій. При аналізі профілів нас, насамперед, цікавили значущі відмінності в однойменних показниках.

На осі Х розташовані показники усіх п'яти субшкал тривожності, на осі У – середні значення показників тривожності в підлітків – представників різних типів акцентуацій, виражені в стенах. Середня лінія ряду проходить через 3 стена. Значення, що лежать в площині вище середньої лінії ряду, характеризують високі показники тривожності. Про яскраву вираженість відповідного показника свідчать значення вище 4-х стенив. Значення нижче середньої лінії ряду свідчать про низьку вираженість тривожності. Значення кожної крапки на графіку являє собою середню арифметичну відповідних показників у представників даної групи акцентуантів.

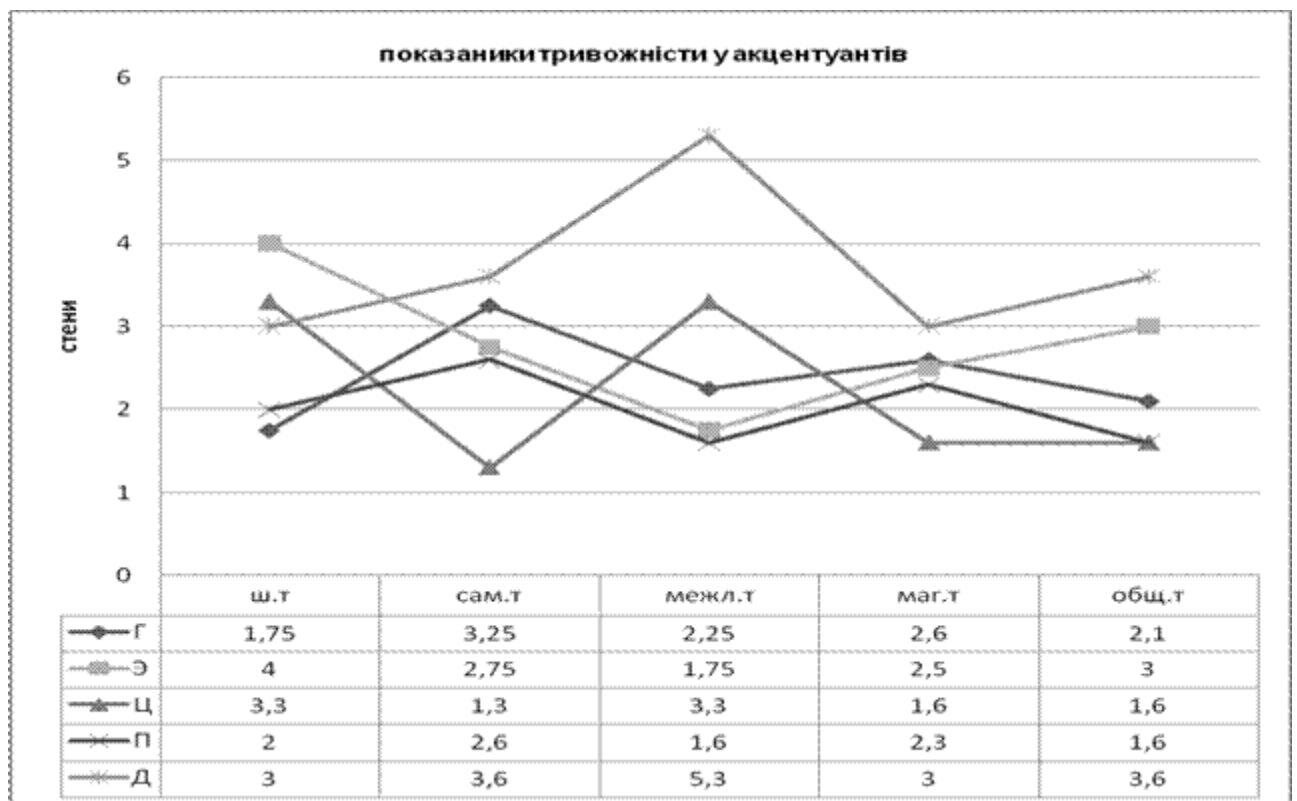

Рис. 1. Профілі тривожності в підлітків - акцентуантів

Профілі тривожності порівнювались попарно. Висновки про наявність відмінностей між двома порівнюваними групами робився тільки в тому випадку, якщо статистична вірогідність відмінностей (Sig) була не менше 0.05. Комп'ютерна обробка даних відбувалась за допомогою статистичного пакету SPSS 13.0 for Microsoft Windows.

Для більш детального вивчення особливостей тривожності у представників різних типів акцентуації показники тривожності були ранжовані за ступенем їх вираженості (від більших показників до менших) в кожному профілі тривожності.

Результати аналізу представлені в таблиці.

Таблиця

Показники тривожності у акцентуованих підлітків

Ранг	Г	Е	Ц	П	Д
1	СТ	ШТ	ШТ	СТ	МТ
2	МГТ	ЗТ	МТ	МГТ	ЗТ
3	МТ	СТ	МГТ	ШТ	СТ
4	ЗТ	МГТ	ЗТ	ЗТ	МГТ
5	ШТ	МТ	СТ	МТ	ШТ

Аналіз та порівняння профілів, аналіз таблиці, власні спостереження за досліджуваними, співбесіди з ними, а також зіставлення отриманих даних з даними літературними джерел [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 та ін.], дозволили нам описати специфіку тривожності у підлітків - акцентуантів.

Профіль тривожності підлітків – представників гіпертимічного типу (Г) розташований, в основному, в близько середньої лінії ряду, що свідчить про нормальний рівень тривожності взагалі. Профіль має зигзагоподібний характер, відбиваючи неоднорідність прояву тривожності. Виділяються піки нижче середнього рівня за субшкалами шкільної (ШТ) та загальної тривожності (ЗТ). Зауважимо, що в нашій вибірці у гіпертимічних підлітків встановлено найнижчий рівень показників шкільної тривожності (ШТ).

Слід зазначити, що середній показник тривожності у гіпертимічного підлітка може свідчити як про загальну енергійність і діяльну роль людини, так і про напругу сил і самовіддачу в одній значимій області. Гіпертимність нерідко підсилює позитивний, енергійний настрій, позитивну оцінку своєї ролі або хоч би відчуття переборної перешкоди або проблеми, які стоять перед людиною. Людина може не відчувати накопичення втоми, здійснювати екстремальні зусилля, необхідні в даний момент, але в той же час її рефлексія з приводу власного стану обмежена. Усереднений показник тривожності може свідчити про витіснення тривоги або спроби приховати свій стан, який суб'єктивно сприймається як неприйнятний оточуючим. У свою чергу низькі показники шкільної тривожності в цих підлітків можуть бути пояснені як знеціненням шкільних вимог, небажанням брати на себе відповідальність за своє навчання, інфантилізмом, так і особливим положенням старшого підліткового віку — часу, який нерідко сприймається підлітками як період узаконеного відпочинку перед важким етапом закінчення школи і вступу до інституту, відходу в армію, вибору роботи і ін. Літературні дані також свідчать, що нерідко вказаний період для — час найбільшого благополуччя в емоційному самопочутті підлітка [7].

Профіль тривожності в підлітків - представників емотивного типу (Е) характеризується неоднорідністю, оскільки має максимальні значення у нашій вибірці за шкалою шкільної тривожності (ШТ) та мінімальний показник за шкалою міжособистісної тривожності (МТ).

Підлітки з вираженою акцентуацією емотивного типу сприйнятливіші до шкільних вимог і до навантаження, що виправдовує високі показники шкільної тривожності. У нашій вибірці підвищений показник шкільної тривожності поєднується з показником самооціночної тривожності, з чого можна припустити, що чим нестійкіше образ «Я» у підлітка, тим більше тривожність виражається в шкільній діяльності та навпаки. Незадоволення своїми відмітками тривожні школярі пояснювали самими різними причинами — від «несправедливості» вчителя до «випадковості» гарної оцінки. Головними серед цих причин з'явилися, по-перше, очікуване відношення до цієї оцінки батьків і, по-друге, розуміння оцінки як ставлення до себе вчителя. Все це, як представляється, вказує на значущість успішності як чинника, що впливає, щонайменше, на підтримку і посилення тривоги, але впливає не прямо, а опосередковано. Знижений показник за шкалою міжособистісної тривожності може свідчити про прагнення зберегти нейтральність, деяку дистанційованість і навіть холодність. Підліток прагне впоратися самостійно, може уникати спілкування, дистанціюватися. В той же час, будучи показником - «перегортишем», знижена тривожність у емотивного підлітка може свідчити про пригнічене і витиснене переживання, недовіру

власним відчуттям, про недостатність контакту з власними бажаннями у поєднанні з ілюзією повного контролю над ними [7].

Профіль тривожності підлітків – представників циклотимічного типу (Ц) має зигзагоподібний характер, що також свідчить про неоднорідність прояву тривожності, як й у підлітків інших досліджуваних груп. Профіль розташований в основному близько середньої лінії ряду, але має три піки нижче середньої лінії за субшкалами самооціночної (СТ), магічної (МгТ) та загальної тривожності (ЗТ). Показники за цими шкалами є найнижчими в нашій вибірці.

У підлітків циклотимічного типу показник загальної тривожності може вказувати на відмову від власних чекань, ролевих пріоритетів, на наявність кризової ситуації, або постійні мікро-кризи, супроводжуючі життя підлітка, — або провоковані ним самим. Причиною зміни полюсів не завжди є зовнішні подразники, інколи достатнє буває невольного повороту в загальному настрої. Показник тривожності є «перегортишем»: людина витісняє причину того дискомфорту, який випробує, і співвідносить його із зовнішньою причиною. Підліток глибоко занурюється в світ своїх фантазій, страхів і марень. Може спостерігатися відірваність від реальності, замкненість, прагнення уберегти повітряний замок від чужих поглядів і необережних слів, що відбиває показники магічної тривожності. Може відбуватися різке, контрастне ділення в суб'єктивному уявленні про світ на «важливе» і «не важливе» — причому думка про себе з боку більшості оточуючих представляється саме «не важливим», на що вказують показники самооціночної тривожності. Приховуючи тривогу як від оточуючих, так і від самого себе, підліток виробляє сильні і негнучкі способи захисту від неї, що перешкоджають усвідомленню як певних погроз від навколишнього середовища, так і власних переживань. Ця форма дуже нестійка, вона досить швидко переходить у відкриті форми тривожності. З тривогою виявляють зв'язок також такі переживання, як боязнь невдачі, відчуття самотності, неповноцінності, незахищеності. З підліткового віку до переживань тривожності нерідко домішуються відчуття сорому і провини. Одночасно, починаючи з підліткового віку, все більшу роль у станах тривоги починають грати позитивні, мобілізуючі відчуття: підлітки як би «навчаються» використовувати конструктивний компонент цього стану [7].

Профіль тривожності підлітків – представників педантичного типу розташований в основному близько середньої лінії, але має два піки нижче середньої лінії за субшкалами міжособистісної (МТ) та загальної тривожності (ЗТ). Показник міжособистісної тривожності (МТ) є одним з найнижчих в нашій вибірці.

Педантичність відповідає надконтролю, спробі підпорядкувати своїй волі незалежні обставини. За цим стоїть той або інший екзистенціальний страх, зустрітися з яким віч-на-віч людина ще не готова. Це може бути страх смерті, самоти. Ці відчуття можуть породжувати загальну тривожність у осіб педантичного типу акцентуації. У старшому підлітковому віці тривожність викликає також боязнь проявів власної неспроможності (не зумію, не зможу, не вийде). При цьому найбільш часті думки про те, що така неспроможність виявиться «при всіх», публічно. Яскраво виражена стурбованість за власне майбутнє. У старших класах подібні страхи і тривоги стають провідними. Крім того, у підлітків в цей період тривогу викликає сфера сексуальних стосунків, точніше, уявлення про власні можливості в даній сфері і в зв'язку з цим — проблеми зовнішності. Переживання тривожних школярів, пов'язані з стосунками з однолітками, багато в чому схожі з переживаннями, що викликаються спілкуванням з батьками. І тут, і там домінують почуття незахищеності, залежності. Присутня скарга на нерозуміння, можливо — почуття відчуженості близьких людей, образа на них, недовіра, чим може пояснити саме такі показники міжособистісної тривожності. На підставі зовнішнього враження людині можуть приписувати такі властивості, як спокій і врівноваженість, цілковите самовладання. Нерідко це може вказувати на прагнення людини контролювати ситуацію, підтримувати дистанцію, зберігати маску незворушності, що пояснює в цілому усереднену тенденцію показників тривожності [7].

У підлітків - представників демонстративного типу встановлені найвищі показники самооціночної (СТ), міжособистісної (МТ), магічної (МгТ) та загальної тривожності (ЗТ) у нашій вибірці. Шкільна тривожність у підлітків даного типу виражена у межах норми. Серед всіх показників тривожності у підлітків – представників демонстративного типу (Д) акцентуації найвищим виявився показник міжособистісної тривожності (МТ).

Самооцінка підлітка - акцентуанта демонстративного типу значно залежить від думки оточуючих, що не може не породжувати тривожність. Демонстративність нерідко виявляється в артистичній поведінці, умінні подобатися і справляти враження, здібності переконувати і, в певних випадках, у маніпулятивній поведінці. Здібність до витіснення захищає неміцний внутрішній світ демонстративного підлітка. Йому легко перенести відповідальність за те, що відбувається в його житті на інші об'єкти, фантазії, містику. Людина сприймає свій стан, проблему, з якою зіткнулася, як неминучість, щось фатальне, можливо — намагається знайти якісь (містичні, релігійні, раціоналістичні) пояснення тому, що відбувається в її житті. Вочевидь, що, як зовнішній локус контролю, так і орієнтація на задані зовні критерії породжують високу міру залежності тривожних людей від оточуючих і від деяких «вищих сил» (долі). Але, оскільки і те, і інше знаходиться значною мірою поза контролем людини і вона може впливати на них лише в дуже незначній мірі, то подібна залежність супроводжується постійним переживанням невпевненості, невизначеності, подвійності, породжує переживання неуспішності і тривогу. Їх бажання подобатися всім і завжди заважає збудувати міцні, партнерські взаємини з оточуючими. Близькі стосунки їм представляються небезпечними, для них страшно відторгнення. В основі взаємин з оточуючими лежить конфлікт тяжіння - відштовхування, що продукує загальний показник тривожності. В той же час, спокійна, «розслаблююча» ситуація 10-го класу, час перебування в якому багато школярів розглядають як «останній передих» перед важким періодом, пов'язаним із закінченням школи, різко

міння відношення до успішності [7]. Її значущість помітно знижується, вона значно менше впливає на відношення школярів до себе, що відображає середній показник шкільної тривожності в представників цього типу в нашій вибірці.

Таким чином, у результаті нашого дослідження виявлено особливості тривожності підлітків з різними типами акцентуації. Певний тип акцентуацій співвідноситься з певними особливостями тривожності, що проявляється як у специфічному поєднанні показників тривожності, так і в рівнях, яких вони досягають.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бороздина Л. В. Увеличение индекса тревожности при расхождении самооценки и притязаний / Л. В. Бороздина, Е. А. Залученова // Вопросы психологии. 1993. – № 1. – С. 104 – 113.
2. Дудникова Н. А. Особенности социально-психологической дезадаптации у подростков с различными типами акцентуации характера / Н. А. Дудникова // Психолог в школе. – №1-2. – 2001. – С. 138-165.
3. Кортнева Ю. Диагностика актуальной проблемы. Методика Леонгарда – Шмишека. / Ю. Кортнева. – М.: Ин-т Общегуманит. исследований, 2004. – 249 с.
4. Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 544 с.
5. Личко А. Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков / Андрей Евгеньевич Личко. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 416 с.
6. Реан А. А. Психология и психодиагностика личности. Теория, методы, исследования, практикум. / Артур Александрович Реан. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006-416 с.
7. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / Анна Михайловна Прихожан. – М.: Моск. психолого-соц. ин-т; Воронеж: Из-во НПО МОДЕК, 2000. – 304 с.

Подано до редакції 29.08.12
